

FIBULAS FROM TIRA

All fibulas found in Tira are put into scientific circulation in this paper. They are rather different typologically. Fibulas of three basic forms distinguishing among them: provincial-Roman, antique Black Sea, barbarian East-European ones. Those forms are divided into some groups and types according to their morphological characters. The provincial-Roman fibulas are represented by strongly profiled, hinge, arched, crankshaft, hinge T-shaped and spring T-shaped specimens. The antique Black Sea fibulas belong to monomial strongly profiled, spring lamellar types with an oval back; to hinge lamellar with a scroll at the stem end and to binomial arched types with a fastened receiver.

Chronology distinctly divides fibulas from Tira into two groups. Specimens of the provincial-Roman forms prevail among fibulas of the 1st cent.—early 3rd cent. A.D. Some of them were, most of all, manufactured on the spot. In late 3d-4th cent. the quantity of fibulas typical of the Sarmatian burial complexes of that time increased, which indicated the influence of the surrounding barbarian population on the culture of ancient Tira.

Одержано 05.05.88

Античне поселення біля озера Кизил-Яр

С. Б. Ланцов

Публікація присвячена введенню до наукового обігу раніше невідомої пам'ятки хори Херсонесу, яка датується загалом другою половиною IV ст. до н. е.—рубежем II—III ст. н. е. Поселення Кизил-Яр знаходиться південніше Євпаторії, що дає можливість дещо змінити існуючі нині погляди на розміри територіальних володінь Херсонесу в елліністичну епоху.

Кримське узбережжя, на південь від Євпаторії, погано вивчене, як в археологічному відношенні в цілому, так, зокрема, і в плані виявлення пам'яток IV—III ст. до н. е., які в Західному Криму звичайно пов'язуються з хорою античного Херсонесу. Тому сформувалась думка, що в епоху розквіту Херсонеська держава складалась із двох територіально відірваних частин: Гераклеїського півострова і Північно-Західного Криму від Бокальської коси на півночі до Євпаторії включно на півдні, віддалених одна від одної п'ятдесятикілометровою смугою узбережжя.

Саме тут, у місці «розриву», Західно-Кримською експедицією ІА АН УРСР було проведене в 1983—1984 рр. обстеження поселення Кизил-Яр (Червона балка), яке знаходиться за 3 км на південь від с. Ново-Федорівки Сакського району Кримської області, з північного боку пересипу між Каламитською затокою Чорного моря і озером Кизил-Яр (рис. 1, I). Перші збори тут підйомного матеріалу, переданого на зберігання в ЄКМ, були здійснені автором даної статті ще в 1974 р. Відкрита пам'ятка П. Н. Шульцем під час рекогносцировок 1948 р. і визнана за скіфський зольник, площею близько 30 м² «з керамікою II—I ст. до н. е. і I—II ст. н. е.»¹. Однак вона не була введена до наукового обігу і випала з поля зору дослідників.

Поселення розміщене на майже рівній місцевості з засоленим каштановим ґрунтом і плямами солончаків, де підвищуються два невеликих пагорба, висотою до 1,5 м, що отримали умовні позначення № 1 і № 2 (рис. 1, II). Територія пам'ятки, очевидно, довгий час роз-

¹ Шульц П. Н. Отчет о работе Евпаторийского отряда Тавро-Скифской экспедиции 1948 г. // НА ОАК ИА АН УССР.— 1949.— Инв. № 2/1.— Л. 14, 41.

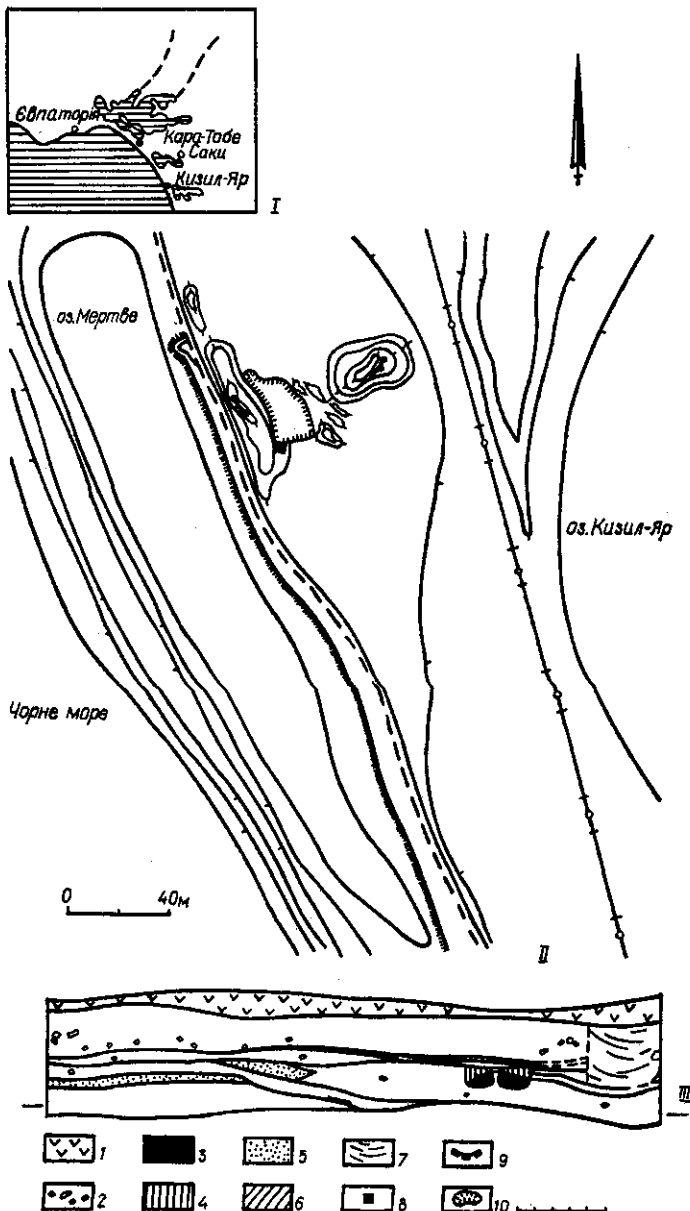

Рис. 1. Поселення Кизил-Яр: I — місце розміщення пам'ятки, II — план (бусольна зйомка В. М. Надикти), III — стратиграфічний розріз ділянки південно-західного борту котловану. Умовні знаки: 1 — дерев, 2 — розкладені коричневі сирцеві стіни, 3 — зола, 4 — попіл, 5 — пісок, 6 — розкладені сірі сирцеві стіни, 7 — перекоп, 8 — шурф, 9 — траншея, 10 — котлован.

орювалась, нівелювалась. Крім того, культурний шар дуже пошкоджений траншеями і повністю знищений в тому місці, де глибше рівня ґрунтових вод вирито котлован площею близько 400 м².

Контури давнього населеного пункту не знайшли чіткого відображення на рельєфі місцевості, що значною мірою заважає уявити розміри, межі, конфігурацію і призначення пам'ятки. Але за деякими особливостями мікрорельєфу можна уявити, що поселення знаходилось між озером Мертве і западиною, якою в наш час проходить лінія електропередачі (рис. 1, II). Воно, напевно, в плані було витягнуте з півдня на північ, дещо звужуючись до півдня. Загальна площа пам'ятки не перевищувала 1,5 га. Однак зона поширення підйомного матеріалу сягає 4 га між озерами Кизил-Яр і Мертве. Останнє утворилось

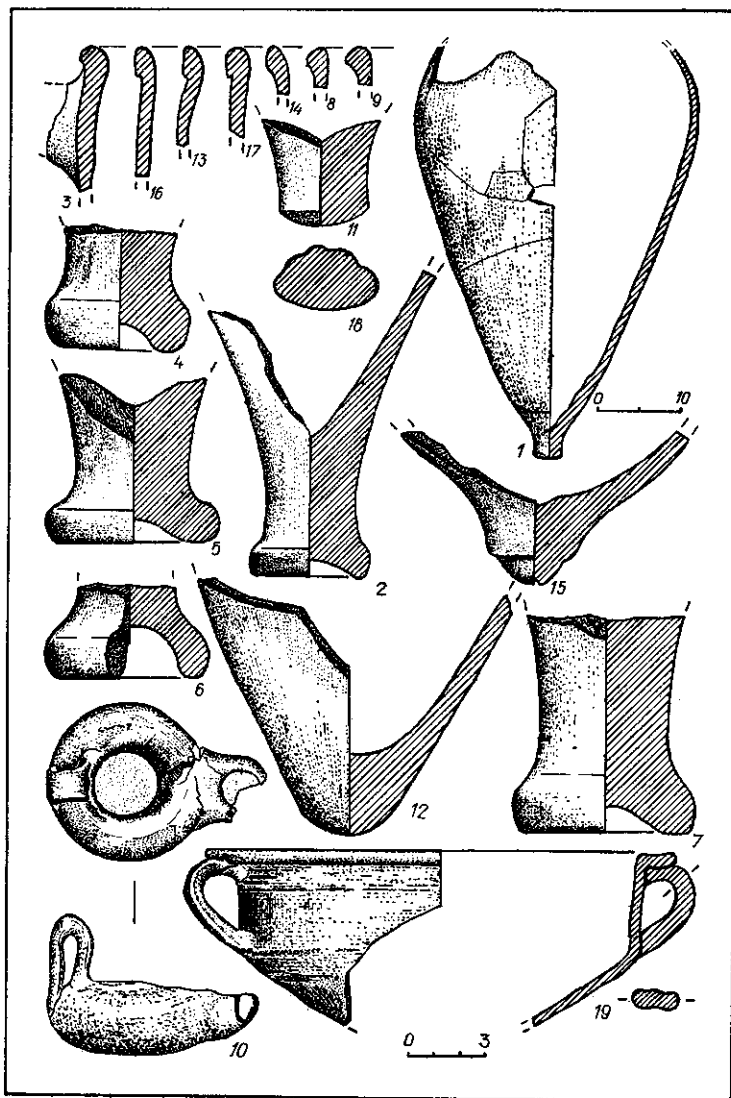

Рис. 2. Керамічні знахідки з поселення Кизил-Яр (1—19).

внаслідок добування піску на морському пляжі і, очевидно, не порушило давніх нашарувань. Джерела прісної води поблизу описуваного місця немає, але його якоюсь мірою могла замінити так звана «верховодка», що настилає рівень морської води в пересипу.

У результаті зачистки на горбі № 1 невеликої ділянки (довжиною 8 м) південно-західного борту котловану (рис. 1, III) отримано чіткий стратиграфічний зріз, висотою від рівня ґрунтових вод до 1,2 м, що дає можливість простежити культурні нашарування пам'ятки. Під дерновим шаром залягав коричневий глинистий шар із фрагментами сирцевої цегли, що, очевидно, являв собою розвал повністю розкладених сирцевих стін. Під ними відзначені три денних поверхні, простір між якими заповнений також розвалом коричневих сирцевих стін. Перша поверхня — частково золиста, частково глинобитна, друга — утопаний попіл. Поверхню № 2 перекривають дві невеликі золисті плями, які, очевидно, є залишками обвуглених завалених балок у поперечному розрізі. Найнижча поверхня була, напевне, глинобитною підлогою будівлі, залишки якої не збереглися і яка знаходилась над піском. Вона знижується на північний захід до рівня ґрунтових вод і нижче. Ще нижче (там, де це простежувалось над водою) — сірий суглинок,

можливо, теж розкладений сирець, тільки іншого кольору, ніж той, що згадувався вище*.

З метою отримання стратифікованих археологічних матеріалів, у південній частині горба № 1, впритул до котловану, було закладено розвідувальний шурф, розмірами 3×3 і глибиною 1,2 м. У ньому шарово розібрані наступні культурні відкладення: дерен; шар розкладеного сирцю коричневого кольору; денна поверхня, вимощена дрібною морською галькою і підстелений під неї попіл; стерильний в археологічному відношенні пісок, під яким знаходилась поверхня розкладеного коричневого сирцю, вкритого ґрунтовою водою.

Керамічний матеріал із шурфу, на жаль, невиразний: дрібні уламки синопських, херсонеських черепиць і амфор, уламки амфор з коричневої глини, стінки чорнолакових посудин. Винятком є лише два розчавлених тулуби однотипових амфор з коричневої глини з завитком на внутрішньому боці дна, що знайдені на виступі і датовані III—II ст. до н. е. (рис. 2, 1). У золистому шарі під гальковою вимосткою трапилась херсонеська амфорна ніжка на кільцевій підставці III ст. до н. е. (рис. 2, 2).

Окрім описаного вище зрізу, на горбі № 2 був зачищений північно-західний борт траншеї, де зафіксована кладка довжиною 2 м і висотою 20 см, в один ряд необроблених, частково оббитих вапнякових плит. Це поки єдина кам'яна будівля на поселенні. Очевидно, вона збереглася на повну висоту і була цоколем для зведеної на ній сирцевої стіни.

На великій площі зібрано численний різноманітний керамічний матеріал. Найбільш ранніми із добре датованих слід вважати фрагменти овальних у розрізі ручок хіоських амфор другої половини IV ст. до н. е., уламки чорнолакових посудин IV—III ст. до н. е.**, профільні частини херсонеських амфор того ж часу (рис. 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9), цілий херсонеський світильник III ст. до н. е. (рис. 2, 10). На поселенні також виявлено фрагменти синопських амфор III—II ст. до н. е. (рис. 2, 11, 12, 13, 14), жолудеподібна ніжка коської амфори III—II ст. до н. е. (рис. 2, 15), уламки «мегарських» чашок II ст. до н. е., вінця синопських амфор I ст. до н. е. (рис. 2, 16, 17). До перших століть нашої ери відносяться: складнопрофільована ручка (рис. 2, 18) і фрагмент горла світлоглиняних амфор II—III ст. н. е., уламки червонолакового посуду і коричневоглиняна каструля, вкрита сірим ангобом (рис. 2, 19). Липна кераміка малочисельна і переважно дуже фрагментована.

Під час збору підйомного матеріалу були знайдені також десять керамічних клейм, із яких 7—синопських (шість—на амфорних ручках, одне—на солені); родоське і два херсонеських—на ручках. Незважаючи на погану збереженість, деякі з них підлягають вивченню***.

Написи на двох однакових клеймах, одне з яких на амфорній ручці, інше на солені, відновлюються двоєю: ΠΡΩ[ΤΑΓΟΡΟΥ] ΑΣΤ[ΥΝΟ(ΜΟΥ)] ΠΟΣ[ΕΙΔΩ(ΝΙΟΥ)] або ΠΡΩ[ΤΟΦΑΝΟΥ] ΑΣΤ[ΥΝΟ(ΜΟΥ)] ΠΟΣ[ΕΙΔΟΝΙΟΥ]. У першому випадку вони належать, за прийнятою в наш час класифікацією синопського клеймування Б. М. Гракова з уточненнями І. Б. Брашинського, до І хронологічної групи (360—320 рр. до н. е.)². В. І. Кац переніс подібні штампи до перехідного пе-

* У Керкінігіді, наприклад, сирцева цегла формувалась із глини двох кольорів—коричневого і сірого.

** До них належать дрібні уламки країв і денць чашок, стінки канельованих канфарів, фрагмент тарілки з графіті А і штампованим орнаментом.

*** Висловлюю подяку О. О. Махньовій за консультацію з даного питання.

² Граков Б. Н. Древнегреческие керамические клейма с именами астиномов.— М., 1928.— С. 196, 208; Брашинский И. Б. Экономические связи Синопы в IV—II вв. до н. э. // Античный город.— М., 1963.— С. 133; Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону.— Л., 1980.— С. 43; Б. А. Василенко запропонував подавнити I-у групу астиномних клейм (400—360 рр. до н. е.), що однак, суперечить дослідженням В. І. Цехмістренко і було справедливо критиковане І. Б. Брашинським. Див.: Василенко Б. А. Керамические клейма из античных поселений на побережье Днестровского лимана как источник для изучения торговых

ріоду від I до II групи (335—320 рр. до н. е.)³. Аналогічне клеймо на одноручному посуді опубліковане В. В. Шкорпилем⁴. Такі ж відбитки на черепицях знайдені в Євпаторії в 1917 р.* В іншому випадку клейма відносяться до II групи (остання чверть IV ст. до н. е.). За палеографічними висновками для амфорного клейма більше підходить друге поєднання імен. Однак при будь-якому варіанті читання ці клейма є найбільш давніми з виявлених на поселенні.

Особливу увагу привертає рідкісне клеймо фабриканта Ктесона. Ідентичний нашому штамп зустрінутий лише один раз, на Єлизаветівському могильнику, як доповнення до відбитка астинома Гекатея, що останнім часом віднесений до IV групи, широко датований межами III ст. до н. е.⁵ До V хронологічної групи (приблизно, перша половина II ст. до н. е.) відноситься згладжений відбиток [ΑΣΤΥΝΟΜΟΥ] [Π]ΑΣ[Ι]ΧΑΡΟΥ|ΤΟΥ ΑΝΜΗΤΡΙΟΥ|[ΣΤΕΦΑ]Ν[ΟΣ] з емблемою кадуцій із стрічками на древку, що добре відоме за рядом публікацій⁶.

Клейму VI групи⁷ приблизно друга половина — кінець II ст. до н. е. ΑΣ[ΤΥΝΟΜΟΥ] ΑΘ[ΗΝΙ]ΠΟΥ ΤΟΥ|[Μ]ΗΤΡΟΔΟΡΟΥ|[Α]ΡΤΕΜΩΝ (при лунарній сігмі) близький штамп з восьмипроменевою зіркою з колекції музею Варни, де, однак, не другий рядок закінчується артиклем, а з ΤΟΥ починається третій рядок⁸.

Крім того, звідси ж походять херсонеські клейма: одне з яких невідоме раніше квадратне клеймо фабриканта Ніка у два рядки з ламаною горизонталлю біля Α, а друге [ΜΑ]Ρ[Ω]ΝΟΣ[ΤΟΥ]|[ΒΑΒΩ]ΝΟΣ|ΑΣΤΥΝΟ|[ΜΟΥ]ΝΤΟΣ (з лунарною сігмою), що відноситься за Б. Ю. Міхліним до III групи (середина — останні десятиріччя III ст. до н. е.)⁹. За найновішою, найбільш детальною класифікацією В. І. Каца воно належить до групи 2 в, що датується кінцем 30-х — початком 10-х років до н. е.¹⁰ Таке ж клеймо опубліковане І. Маховим і враховане Р. Б. Ахмеровим¹¹.

Прямокутне трирядкове родоське клеймо Євдама з місяцем-артамітєм не має твердо встановленої дати. Оскільки діяльність цього епоніма віднесена до першої хронологічної класифікації В. Р. Грейс допустимо до IV групи (180—150 рр. до н. е.), межі якої не зазнали

связей Северо-Западного Причерноморья с греческим миром (V—III вв. до н. э.): Автореф. дис. ... канд. истор. наук.— М., 1972.— С. 18; Цехмистренко В. И. Синопские керамические клейма с именами гончарных мастеров // СА.— 1960.— № 3.— С. 59—77.

³ Кац В. И. Экономические связи позднеклассического Херсонеса (по данным амфорных клейм) // Античный мир и археология.— Саратов, 1979.— Вып. 4.— С. 187, 188.

⁴ Шкорпил В. В. Керамические надписи, приобретенные Керченским музеем древностей в 1901 и 1902 годах // ИАК.— 1904.— Вып. 11.— С. 81.— № 337.

* ЕКМ, инв. №№ А-26, А-702.

⁵ Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт ...— С. 42, 184, 185.— № 603.— С. 239.— Табл. XXXI.— № 709.

⁶ Шкорпил В. В. Указ. соч.— С. 51.— № 185; Pridik E. Die Astynomennamen auf Amphoren und Ziegelstern — pehn aus Südrubland // SPAW.— Berlin, 1928.— Tabl. A.— N 164a; Canarache V. Importul amforelor stampilate la Istria.— Bucuresti, 1957.— № 319.

⁷ Ми свідомо уникаємо більш дрібних датувань клейм IV, V і VI груп (Порівн.: Брашинский И. Б. Экономические связи Синопы ...— С. 133) у зв'язку з помітною тенденцією їх подавлення. Див.: Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт ...— С. 42, 43; Шелов Д. Б. Керамические клейма из Танаиса III—I веков до н. э.— М., 1975.— С. 135, 136.

⁸ Мирчев М. Амфорните печати от музея въ Варна.— София, 1958.— С. 39.— № 177.

⁹ Михлин Б. Ю. К изучению херсонесских керамических клейм // ВДИ.— 1979.— № 2.— С. 151.— № 49.

¹⁰ Кац В. И. Типология и хронологическая классификация херсонесских магистратских клейм // ВДИ.— 1985.— № 1.— С. 105, 110.— Табл. II.— № 43.

¹¹ Махов И. Амфорные ручки Херсонеса Таврического с именами астиномов // ИТУАК.— 1912.— № 48.— С. 171.— № 56; Ахмеров Р. Б. Об астиномных клеймах эллинистического Херсонеса // ВДИ.— 1948.— № 4.— С. 118.— № 66. Однак батьківське ім'я астинома І. Маховим було прочитане і відновлене неввірно (ΜΑΡΩΝΟΣ), що переконливо довів В. І. Кац. Див.: Кац В. И. Уточненный список имен магистратов, контролировавших керамическое производство в Херсонесе Таврическом // ВДИ.— 1979.— № 3.— С. 138, 139.

змін і після перегляду дослідницею загальної хронології родоського клеймування¹², а Ю. С. Бадалянец поставив Євдама до переліку епонімів III групи (220—180 рр. до н. е.), не виключаючи можливості виконання його жрецьких функцій і в межах IV групи³¹. Найбільш аргументованою є думка Д. Б. Шелова, що запропонував датувати такі штампи 200—170 рр. до н. е.¹⁴ Подібні нашому клейма знайдені в Мелек-Чесменському кургані і увійшли до каталогу Є. М. Придика¹⁵.

Вивчення стратиграфії показало, що пам'ятка, яку розглядаємо, багатощарова, і її будівлі, очевидно, були сирцевими на невисокому кам'яному цоколі. Слід відзначити, що незважаючи на свою начебто очевидну неукріпленість, Кизил-Яр різко відрізняється від переважної більшості греко-скіфських пам'яток такого типу в Північно-Західному Криму, як багатощаровість, так і тривалістю існування. Серед інших поселень, які не мали оборонних споруд, лише на окремих життя тривало до перших століть н. е.¹⁶

Відсутність зовнішніх ознак у формах рельєфу античної пам'ятки, на думку О. М. Щеглова, може свідчити про те, що ми маємо справу з неукріпленим сільськогосподарським поселенням¹⁷. Жителі даного поселення поряд із землеробськими і рибальськими промислами могли займатися, як відзначив П. М. Шульц¹⁸, також видобуванням солі, на що вказує близькість соляного озера Кизил-Яр і свідчення Страбона про наявність солеварень поблизу Західного Криму (Strabo, VII, IV, 7).

Вивчення кераміки дозволяє попередньо визначити хронологічні межі існування пам'ятки: друга половина IV ст. до н. е.—II—III ст. н. е. Вона, очевидно, має два періоди існування. Перший, як і всі поселення херсонеської хори, датується другою половиною IV ст. до н. е.—III—II ст. до н. е.; другий—відноситься до II—I ст. до н. е.—I ст. н. е. і пов'язаний з проживанням у регіоні скіфів. Можливо, наприкінці першого етапу життя на поселенні раптово припинилося, на що вказують обгорілі балки і посуд III—II ст. до н. е., майже цілі форми, виявлені при шурфуванні і у підйомному матеріалі. Однак, як свідчить хронологія керамічних знахідок, життя припинилося не надовго.

Як пам'ятка хори Херсонесу, поселення Кизил-Яр на сьогодні є крайнім південним пунктом його володінь у Північно-Західному Криму, і відстоїть від раніше визначеної межі, яка проходила через поселення Кара-Тобе (рис. 1, D), на десять кілометрів уздовж узбережжя¹⁹. Цей факт дещо розширює уявлення про розміри херсонеської держави і дозволяє засумніватись в існуванні розірваності полісної території, а також свідчить про необхідність спрямувати уважний археологічний пошук на 50-кілометрову ділянку узбережжя, що відокремлює Херсонес від частини його хори.

Нещодавно О. М. Щеглов продовжив південну межу північно-західної частини херсонеської хори аж до сучасного приморського селища Миколаївка, трохи помилково розмістивши його в районі озера

¹² Grace V. Timbres amphoriques trouvés à Délos // BCH.— 1952.— LXXVI.— P. 525, 529; Grace V., Savvatiadou-Pétropoulakou M. Les timbres amphoriques grecs // Exploration archéologique de Delos.— Paris, 1970.— Т. XXVII.— P. 277—382.

¹³ Бадаляни Ю. С. Хронологическое соответствие имен эпонимов и фабрикантов на амфорах Родоса // СА.— 1976.— № 4.— С. 39, 40.

¹⁴ Шелов Д. Б. Указ. соч.— С. 52.

¹⁵ Марти Ю., Шкорпил В. Керамические надписи, хранящиеся в Мелек-Чесменском кургане в г. Керчи // ЗООИД.— 1910.— Т. XXVIII.— С. 132.— № 148; Придик Е. М. Инвентарный каталог клейм на амфорных ручках, горлышках и на черепицах Эрмитажного собрания.— Пгр., 1917.— С. 9.— № 157.

¹⁶ Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым в античную эпоху.— Л., 1978.— С. 41.

¹⁷ Щеглов А. Н. Разведки и раскопки античных сельских поселений и аграрных степей // Методика полевых археологических исследований.— М., 1983.— С. 12.

¹⁸ Шульц П. Н. Указ. соч.— Л. 41.

¹⁹ Порівн. з картою О. М. Щеглова 1978 р. (Див.: Щеглов А. Н. Северо-Западный Крым ...— С. 32).

Кизил-Яр²⁰. На жаль, його апріорне припущення не мало певної фактичної основи для введення до наукового обігу описуваної пам'ятки, а також інформації про кілька інших античних пунктів, що були відкриті і частково досліджені нами останнім часом²¹.

С. Б. Ланцов

АНТИЧНОЕ ПОСЕЛЕНИЕ У ОЗЕРА КИЗЫЛ-ЯР

В статье отражены самые первые результаты охранного изучения в Крыму античного поселения Кизыл-Яр площадью около 1,5 га при толщине культурного слоя в исследованных местах свыше 1,2 м. Автор предварительно выделяет два периода существования памятника: вторая половина IV в. до н. э.—III—II вв. до н. э. и II в. до н. э.—II—III вв. н. э. На первом этапе он является одним из пунктов херсонесской хоры, на втором — вероятно, позднескифским поселком. Месторасположение публикуемого памятника к югу от современной Евпатории расширяет представление о размерах зоны херсонесских владений в Северо-Западном Крыму.

S. B. Lantsov

ANTIQUÉ SETTLEMENT NEAR LAKE KIZYL-YAR

The paper covers the very first result from the security study of the antique settlement Kizyl-Yar (1.5 ha) in the Crimea, the thickness of the cultural layer in the studied places exceeding 1.2 m. The author singles out preliminarily two periods of the monument existence: the second half of 4th cent. B.C.—3d-2nd cent. B.C. and 2nd cent. B.C.—2nd-3d cent. A.C. At the first stage it was one of the points of Khersones chora at the second — probably a late Scythian settlement. Location of the above monument southward from modern Evpatoriya broadens an idea on a size of Khersones domains in the North-Western Crimea.

Одержано 12.05.88

Давньоруські енколпіони в збірці Музею історії м. Києва

Л. В. Пекарська, В. Г. Пуцко

У статті розглянуто бронзові хрести-енколпіони XII—XIII ст. київського походження, що утворюють колекцію музею історії Києва. Визначено їх історичну та мистецьку цінність.

Особливу увагу серед колекції середньовічної металопластики музею привертають бронзові хрести-енколпіони, виготовлення яких було налагоджено у Києві вже в середині XI ст. і тривало аж до трагічних

²⁰ Щеглов А. Н. Процесс и характер территориальной экспансии Херсонеса в IV в. до н. э. // Античная гражданская община: Проблемы социально-политического развития и идеологии.— Л., 1986.— С. 155.

²¹ Ланцов С. Б. О максимальных размерах херсонесского государства (IV—III вв. до н. э.) // Исторические чтения памяти М. П. Грязнова: Тезисы докладов областной научной конференции.— Омск, 1987.— С. 144, 146; Кугайсов В. А., Ланцов С. Б. Работы Западно-Крымской экспедиции // АО 1986.— М., 1988.— С. 301, 302; Ланцов С. Б. Позднеантичное святилище на Сакской пересыпи // Проблемы античной культуры: Тезисы докладов Крымской научной конференции.— Симферополь, 1988.— Ч. III.— С. 249, 250.